

Joop Dirksen

Begrip voor het onbegrijpelijke

*Afkeurenswaardig gedrag in oorlogs- en vreedstijd
als onderwerp van de literatuurles*

U en ik, wij zijn fatsoenlijke mensen. We gedragen ons binnen de grenzen van wat we met z'n allen als 'normaal' bestempelen, we zijn sociaal aangepast en houden ons aan wetten, wetjes en regels. Ook de jongeren met wie we in ons onderwijs te maken hebben, verkeren -over het algemeen- in diezelfde positie. Vanuit die 'fatsoenlijke positie' hebben wij ook een oordeel over ontspoord gedrag, over wetsovertredingen, over criminaliteit. Ons -volwassen- oordeel daarover is bij het klimmen der jaren een genuanceerd oordeel geworden; bij jongeren echter bestaat vaak een tamelijk rigide houding ten aanzien van andermans twijfelachtig gedrag. Wat in hun ogen niet 'goed' is, wordt meestal meteen resoluut verworpen.

Een van de (vele) mogelijke effecten van literatuur is nu juist, dat de lezer oog krijgt voor de andere kant van de werkelijkheid, begrip krijgt voor 'afwijkend' gedrag. De 'weg daarheen' heet identificatie.

Ik versta hier onder identificatie het in de huid kruipen van een ander, je voorstellen hoe een ander zich voelt, je voorstellen hoe jij je zou voelen, hoe je zou reageren als je je in zijn situatie zou bevinden.

Basistheorie en lessenreeks

In mijn dissertatie *Lezers, literatuur en literatuurlessen* (Nijmegen 1995) heb ik een lessenspakket gepresenteerd op basis van theorieën van de belangrijkste reader response critics, Bleich, Holland, Rosenblatt en Purves. Zij benaderen literatuur als een uniek middel tot exploratie van de eigen persoon: de lezer (de leerling) kan door reflectie over zijn eigen leeservaringen en die van anderen, zicht krijgen op zijn eigen persoonlijkheid; immers, zo stelt met name Holland, lezen is een feedbackproces waarbij de lezer dat wat hij waarneemt, assimileert aan zijn eigen psychologische processen, met als norm zijn 'identiteitsthema', de kern van zijn persoonlijkheid. Wat de lezer opvalt, wat hij invult, wat hem raakt, voor wie hij kiest, hoe hij reageert, dat alles hangt samen met wie hij is.

De reader response critics benadrukken de waarde die literatuur kan hebben met name voor jongeren. Door de confrontatie met de wereld die in de literaire tekst wordt gepresenteerd, met de normen en waarden van de personages in die wereld, kan de (jonge) lezer zijn eigen normen en waarden toetsen, zijn blikveld verruimen, zich als individu ontplooien. Deze individuele ontplooiing is de belangrijkste doelstelling van bovengenoemd lessenspakket.

Een les over identificatie

In een van de lessen van dat lessenspakket staat het verschijnsel identificatie centraal. Aan de hand van opdrachten bij een verhaal van Anna Blaman, 'De

zwemmer' (uit haar bundel *Overdag en andere verhalen*) heb ik geprobeerd, leerlingen te laten ervaren hoe identificatie zoal werkt, wat voor gevolgen dat 'in de huid kruipen van een ander' kan hebben.

In dat verhaal houdt een ik-personage tegenover haar vriendin een naïef-idealistisch betoog over de manier waarop de wereld er beter uit zou kunnen gaan zien. Terwijl zij vurig pleit voor 'meer aandacht voor anderen', ontgaat haar dat voor haar ogen een zwemmer verdrinkt.

Na het lezen van dat verhaal kregen de leerlingen de opdracht om op te schrijven wat ze van de (visie van de) 'ik' vonden, en hoe ze tegenover de toegesproken vriendin stonden. Daarna werd gevraagd, het verhaal nog eens te bekijken, maar dan speciaal te letten op de handelingen en uitspraken van de toegesproken vriendin, en dan met name haar gedrag tegenover de 'ik'.

De verwachting die ik had ten aanzien van de resultaten van deze opdrachten, klopte met de werkelijkheid: aanvankelijk koos men in groten getale voor (het standpunt van) de 'ik': ruim 30 % van de leerlingen stond uitgesproken negatief tegenover de vriendin van de 'ik', 48 % gaf een genuanceerd beeld van haar, en bijna 22 % besprak haar ronduit positief. Na tweede lezing, 'door de ogen van de vriendin', stond nog slechts 8 % negatief ten opzichte van haar, 37 % gaf een genuanceerd beeld, en 55 % was ronduit positief ten opzicht van haar. Pas bij de tweede lezing viel veel op, hoe zorgzaam en vol aandacht de vriendin de 'ik' benaderde; maar dat was iets wat de 'ik' weliswaar registreerde, maar ook zelf niet tot zich door liet dringen.

Bij de vraag naar de leerervaringen naar aanleiding van deze les kwamen nogal wat antwoorden die betrekking hadden op het verschijnsel identificatie, zoals: 'van dit verhaal heb ik geleerd dat je door de ogen van een ander de wereld heel anders gaat zien'.

Afkeurenswaardig gedrag in oorlogsboeken

In de huid kruipen van een ander, de wereld om je heen bekijken door de ogen van een ander, levert dus een heel ander beeld van die wereld op dan je normaal hebt; identificatie met een personage, je 'hetzelfde maken als' dat personage, kan dus een belangrijke bijdrage leveren aan de ontwikkeling van de persoonlijkheid van de lezer, doordat die lezer zo even 'van binnenuit' een ander mens leert kennen, met diens andere achtergronden, met een ander normen- en waardenstelsel. Door die ervaring kan hij anderen misschien wat genuanceerder gaan benaderen, als hij na die identificatie tenminste tot reflectie wordt aanzet (en dat is, dunkt mij, een van de taken van de literatuurdocent!).

Ik geef hier drie 'oorlogsboeken' ter adstructie, en daarnaast wat voorbeelden 'uit vreedetijd'.

Ook vijftig jaar na de bevrijding willen veel leerlingen nog lezen over de oorlog. Ze vragen zich af hoe het was om ondergedoken te moeten leven, of in een concentratiekamp terecht te komen; wat mensen ertoe bracht om in het verzet te gaan; wat de oorlog teweer bracht in het leven van heel gewone mensen.

Identificatie met een slachtoffer (het meisje in *Het bittere kruid*, het jongetje

in *Kinderjaren*, Hanna in *Het meisje met het rode haar*, Anton in *De aanslag*) is 'gemakkelijk': leerlingen hebben - gelukkig - een groot hart. In hun leesverslagen vermelden ze bijna zonder uitzondering hoe bijvoorbeeld de ervaringen van Anton Steenwijk in de nacht na 'de' aanslag, zijn verwarring, zijn angst en verdriet maar ook het gevoel van warmte dat de vrouw in de stikdonkere cel hem geeft, hen raken. Meeleven met een plotseling wees geworden kind, je voorstellen hoe het is als je ineens alle grond onder je voeten kwijt bent, is 'tot op zekere hoogte' goed te doen.

Een confrontatie met de andere kant, de kant van de landverrader, de fascist, de S.S'er, is minder uitnodigend, maar zeker ook nuttig: wat bezielt zo iemand? Leerlingen die al eens een 'oorlogsboek' lezen en, daardoor getroffen, om nog meer boeken uit dat genre vragen, adviseer ik om die reden ook eens zo'n verhaal 'vanuit de andere kant'.

Theun de Vries bijvoorbeeld schetst in *W.A.-man* het leven van Frans Dijkgraaf, zijn frustraties, zijn uitzichtloze situatie, en de oplossing die geboden wordt door de N.S.B.: een groep van kerels van Jan de Wit, die hem een ideaal bieden om voor, en een vijand om tegen te vechten (de 'roden', die bij een oproer in de Jordaan de winkel van zijn ouders plunderen). De keuze voor de W.A. is voor hem vanzelfsprekend.

Jan Montijn, wiens levensverhaal door Dirk Ayelt Kooiman is opgetekend, komt bijna even vanzelfsprekend bij de S.S. terecht. Zijn vader preekt op grond van zijn strenge geloof gehoorzaamheid aan wie boven je is gesteld, en als je als enige alternatieven ziet: arbeider worden in een Duitse fabriek, of een avontuurlijk bestaan leiden buiten, in Hitler jeugdorganisaties, is vanuit zijn perspectief de keus niet moeilijk.

Wie geboren wordt in een fascistengezin, zoals Daniël van Amerongen, de hoofdpersoon in *Lemmingen* van A. ten Hooven, pseudoniem van Adriaan Venema, neemt de harde, uiterst consequente opvattingen van zijn ouders als vanzelfsprekend over, gedraagt zich daarnaar, en is er trots op.

Deze boeken lezen, je in deze boeken identificeren met de hoofdpersoon, betekent dat je tenminste even ervaart dat het milieu, het gezin, de situatie waar je - toevallig en ongevraagd - in terecht komt, bepaalt wie en wat je wordt.

In hun leesverslagen bij deze boeken beschrijven leerlingen de gevolgen van hun min of meer automatische identificatie met de hoofdpersoon, met een landverrader, een SS'er, een fascist. Vaak laten ze ook doorklinken dat ze min of meer in verwarring gebracht worden door hun eigen begrip voor afkeurenswaardig gedrag. Belangrijk is dan natuurlijk, het verschil te (leren) zien tussen begrip hebben voor gedrag, en dat gedrag goedkeuren.

Afkeurenswaardig gedrag 'nu'

'Oordeel niet over iemand voordat je een tijdje in zijn schoenen hebt gestaan'; 'alles weten is alles begrijpen'; 'zelfs het meest schokkende, afkeurenswaardige gedrag wordt ingegeven door motieven die voor de betrokkene vanuit zijn karakter, situatie, gemoedstoestand op dat moment volstrekt plausibel zijn': allemaal uitspraken die ook in je opkomen als je

boeken over schokkende zaken in onze hedendaagse tijd op een rijtje zet.

Een opmerkelijk voorbeeld is de - psychische - kindermishandeling die centraal staat in Hans Dorrestijns *Gevaarlijke stroom*. Vrijwel iedere leerling die dit boek in een leesverslag bespreekt, benadrukt dat hij kindermishandeling onbegrijpelijk vond en vindt, maar door de identificatie met Karnton, de mishandelende vader in dit verhaal, toch tenminste een beetje is gaan ervaren hoezeer de dader van kindermishandeling eigenlijk ook een slachtoffer is.

Tamelijk stupide overigens stelt de flaptekst van dit boek o.a.: 'Misschien het allerergste van *Gevaarlijke stroom* is dat men al lezende sympathie voor Karnton gaat opvatten, waardoor men medeplichtig wordt aan een misdrijf.' Het staat er echt!

Individuele ontplooiing

Voor alle 'fatsoenlijke', 'normale' mensen (voor ons allen dus) is een 'doorleefde' confrontatie met menselijke zwakheid, slechtheid, verdorvenheid, een leerzame en verrijkende ervaring. Zelfs de moord op wie je het liefste is, wordt voorstelbaar als je in de huid kruipt van Robert, in Margriet de Moors *Eerst grijs dan wit dan blauw*.

Juist voor jongeren kan de vanzelfsprekende identificatie via de literatuur, met mensen van 'allerlei slag', een enorme bijdrage bieden aan de verruiming van hun blikveld, aan de relativering van hun zekerheden, aan de ontwikkeling van hun persoonlijkheid.

Noot van de redactie

Voor verdere informatie omtrent de lessenreeks die in bovenstaande bijdrage aan de orde wordt gesteld, de Amerikaanse theorieën daarachter en het onderzoek dat de bruikbaarheid van deze theorieën voor de praktijk van ons literatuuronderwijs bevestigt, verwijzen we graag naar Joop Dirksen, *Lezers literatuur en literatuurlessen*. Reader response criticism in de literatuurlessen Nederlands, waarop de auteur op 17 januari 1995 promoveerde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Het boek zal in de volgende aflevering van dit tijdschrift besproken worden.